

Den kirkehistoriske baggrund

Af Anne Riising

Omkring midten af det 15. århundrede var der store spændinger inden for den romerske kirke. I højmiddelalderen havde man udformet princippet om *den universelle pavekirke*, hvor paven som Guds stedfortræder på jorden afgjorde, hvad der var den rette kristne tro. Samtidig var kirken blevet en præstekirke i den forstand, at kun den retteligt indviede præst kunne forvalte sakramenterne, og kun gennem sakramenterne kunne mennesket få del i Guds nåde.

I tiden 1309-78, da paven boede i Avignon, havde han ganske vist været delvis i den franske konges magt, men han havde alligevel beholdt sit åndelige herredømme over hele kirken og havde opbygget et særdeles effektivt skattesystem, som fra alle lande bragte store summer til pavehoffet. Desuden drev Avignon-paverne *simoni*, d.v.s. de forbeholdt sig ret til overalt at besætte de høje kirkelige embeder og solgte dem så for klækkelige summer, skønt den traditionelle kirkeret bestemte, at biskopperne skulle vælges af domkapitlerne.

Højmiddelalderen havde opereret med den tanke, at paven også skulle befale over den verdslige magt, men nu var der kommet *nye statsretslige teorier*, som hævdede, at konger og kejserne havde deres beføjelser direkte

fra Gud og altså var sidestillet med paven.

I det 15. århundrede blev der også rettet andre angreb mod den universelle pavekirke. Det første kom fra gejstligheden gennem *koncilbevægelsen*, hvis grundtanke var, at ikke paven, men en forsamling af gejstlige skulle have den øverste myndighed inden for kirken, også i trosspørgsmål. I nær tilknytning til dette var der krav om, at de enkelte kirkeprovinser (d.v.s. ærkebispesområder, f.eks. det danske rige) skulle have betydelig selvstændighed. Det første koncil blev afholdt i Konstanz 1415-18 for at få ende på den skandaløse tilstand, at der siden 1378 havde været to paver, en i Rom og en i Avignon, og her erklærede koncilet straks, at det havde sin myndighed direkte fra Gud. Det store slagord var »Reform på hoved og lemmer«, d.v.s. paven og gejstligheden, men selv om det lykkedes at enes om én pave, blev der ikke gjort noget effektivt for at reformere kirken iøvrigt. Et nyt koncil, der trådte sammen i Basel 1431, men siden blev flyttet til Firenze, kom der ikke meget ud af, og koncilbevægelsen faldt sammen, dels fordi paven behændigt forstod at udnytte modsætningen mellem forskellige nationale kirker, dels fordi kejser og konger mistede interessen for kon-

cilerne. Den verdslige magt var nemlig først og fremmest interesseret i at etablere en *landskirke*, d. v. s. en kirke, der inden for landets grænser var meget selvstændig og selv valgte sine biskopper, men iøvrigt anerkendte pavens åndelige overhøjhed. Endelig ville kongerne have en del af de meget store indtægter, som kirkerne hvert år måtte sende til Rom. Højgejstligheden var efterhånden også tilbøjelig til at mene, at den kunne opnå mere selvstændighed gennem en landskirke end gennem koncilbevægelsen.

Den franske konge fik i 1438 en overenskomst med paven, der gav kongen halvdelen af kirkens indtægter og en væsentlig indflydelse på udnævnelserne, men den tyske kejser, Frederik III, solgte på det nærmeste sit rige til paven for at blive kejserkronet i Rom, for ved Wienerkondordatet 1448 fik han ganske vist ret til at besætte nogle bispeembeder, men næsten alle de højere stillinger blev forbeholdt paven.

I Rom gjorde paven og kurien (den pavelige centraladministration) gældende, at Wienerkonkordatet også omfattede Norden, der efter gammel skik blev regnet med til den tyske nation. Christian I havde støttet koncilbevægelsen i håb om at kunne udvide statsmagten på kirkens bekostning, og han brugte bispeembederne til at lønne sine egne embedsmænd, som der blev flere og flere af, efterhånden som den kongelige administration voksede. Selv efter at paven havde sejret over koncilbevægelsen, holdt den danske konge fast ved koncilideerne og kom derfor i modsætning til paven, som følgelig ofte udnævnte andre biskopper end dem, kongen vil-

le have. Først da Christian I havde været i Rom i 1474, blev han gode venner med paven, og derefter blev embederne nok besat ved pavelig udnævnelse, men som regel efter kongens indstilling.

Pavedømmets almindelige forfald i senmiddelalderen viste sig først og fremmest ved, at alle kræfter blev koncentreret om at få penge ind. Alt kunne købes i Rom, og pavernes privatliv lod også meget tilbage at ønske, selv om først Innoncens VIII (1484-92) offentligt vedkendte sig sine børn. Efter koncilbevægelsens opløsning var der næppe mange, der sidst i århundredet håbede på nogen reform af pavedømmet. For den danske konge drejede det sig blot om at have gode forbindelser ved kurien, og det havde kong Hans, så han fik i praksis ret til at besætte de kirkelige embeder, når blot han sørgede for, at pengene indgik regelmæssigt i Rom.

Den danske kirke var som i det øvrige Europa præget af *almindelig tilbagegang*. Socialt var gejstligheden stadig den fornemste stand, og flere og flere adelige valgte den gejstlige løbebane. Kirkens godsbesiddelser voksede stadig, og gaver fra befolkningen strømmede ind. Men gejstlighedens åndelige niveau var ikke højt. I det politiske og økonomiske magtspil mellem konge og pave forsvandt ethvert hensyn til kirkens åndelige tarv. Kirkeretten stillede meget præcise krav til præsternes kvalifikationer: En præst skulle være fyldt 25 år, ikke være skyldig i forbrydelser som drab, blodskam, helligbrøde m.v., og han skulle være ægtefødt og uden legemsfejl. Alligevel gav paven mange dispensationer, og det gjorde måske

ikke så meget, når det drejede sig om ægtefødsel, sådan at f.eks. en præstesøn kunne blive præst. Det var værre, når det drejede sig om aldersdispensationer. Karl Rønnow, den senere biskop i Fyns stift, blev provst 16 år gammel, og i 1506 blev en 12-årig kannik i Roskilde. Talrige unge adelsmænd, som enten var i kongens tjeneste eller studerede i udlandet, fik sådanne embeder med tilladelse til at udsætte præstevielsen. For befolkningen var det værste måske nok, at flere og flere fik tilladelse til at have adskillige embeder på én gang, bl.a. mange sognekald, som geografisk lå langt fra hinanden, og som indehaveren ikke kunne betjene, selv om han ville – og det ville han for det meste ikke. Så blev der ansat en kapellan, som skulle have »en rimelig del« af indtægterne, men den udgjorde sjældent mere end eksistensminimum, så kapellanerne blev et gejstligt proletariat, og det var meget naturligt de ringeste, der tog disse stillinger, fordi de ikke kunne få noget andet. De var tit meget uvidende, og på grund af deres fattigdom indlod de sig vist ofte på tvivlsomme foretagender, f.eks. at holde de »hørse- og gåsemesser« for husdyrenes trivsel, som blev så hårdt angrebet af reformatorerne. De producerede også mange former for amuletter, f.eks. et skriftsted eller en trylleformular på en stump papir eller pergament.

En anden af tidens skyggesider var *afladshandelen*. Ved aflad forstod man en eftergivelse af den bodshandling, som mennesket måtte underkaste sig for sine synders skyld. Det blev altid principielt hævdet, at Gud alene kan tilgive synder, men kirken kunne eftergive den bod, som skulle udstås

enten på jorden eller efter døden i skærsilden. Forudsætningen for dette var, at helgenerne havde været i stand til at gøre flere gode gerninger, end de var pligtige til. Disse overskydende gode gerninger tillige med Kristi for-tjeneste udgjorde en skat, som kirken rådede over og kunne uddele til andre syndere, så deres straf blev eftergivet. Denne strafeftergivelse kaldtes aflad. I 1343 var læren om kirkens skat af gode gerninger blevet fastslået, og efterhånden blev det almindeligt, at en bodsgerning, f.eks. en pilgrimsrejse eller så og så mange dages faste, kunne erstattes af en pengegave. Dogmatisk var afladslæren en del af de troendes fællesskab, hvor de åndeligt rige gav til de fattige, og det blev altid principielt understreget, at syndsforladelsen forudsatte oprigtig anger, men i praksis førte afladslæren til, at i hvert fald den jævne befolkning mente, at man kunne købe sig syndsforladelse hos Gud.

Det var en gammel skik, at enkelte kirker eller klostre fik et paveligt afladsbrev, som gav 40 dages aflad til dem, der det pågældende sted hørte en messe – eller »rakte en hjælpende hånd«, d.v.s. gav et økonomisk tilskud. Afladen var tydeligt nok ofte en forudsætning for bygning af kirker og etablering af sociale institutioner som spedalskhedshospitalerne, og i disse tilfælde var det jo også synligt, hvad der kom ud af pengene. Det var noget andet, da pavemagten satte afladshandelen i system. Det var begyndt under korstogene, men efterhånden blev der givet aflad ved mange andre lejligheder, f.eks. da paven erklærede jubelår i 1300, og i det 15. århundrede gjaldt det kampen mod tyrkerne.

En konge, der ville stå sig godt med paven, måtte også tillade de pavelige afladshandlere. Christian I sikrede sig et rundeligt afladsprivilegium til sit nye Hellig Tre Kongers Kapel i Roskilde, og han tillod den pavelige afladshandler Marinus de Fregeno at rejse rundt i Norden. Om ham fortæller den lybske krønike, at han var »et bundløst dyb af begærlighed; ofte lod han de stakkels enfoldige mennesker gå nøgne og sultne fra sig, og for sin aflad forsmåede han intet, men modtog gammelt kobber, tin, jernmalm, gamle kedler og alt, hvad der kunne indbringe penge.«

Han indsamlede i Sverige omkring 30.000 gylden – men Christian I tog halvdelen af dem som sin part.

Omkring århundredskiftet var der nyt jubelår med aflad for dem, der rejste til Rom – eller gav en pengegave – og atter en kampagne for korstog mod tyrkerne. En af de danske afladshandlere i denne forbindelse var præsten Herman Andersen fra Sct. Hans Kloster i Odense, og om han skrev den danske karmelitermunk Povl Helgesen, at han »ved sine afladsbreve og buller, det vil sige ved den rene og skære frækhed udslykkede megen fromhed. Thi den slags udsendinge og deres repræsentanter lærte ikke folket at føle anger, men at synde uden frygt, og da blev vinduet for første gang åbnet for lutheriet. Denne korstogsprædiken var ikke en frugt af fromhed, men af havesyge.«

I årene 1514-19 kom endelig den måske mest berygtede afladshandler Gianangelo Arcimboldi, som solgte aflad til fordel for opførelsen af Peterskirken i Rom – og en af hans udsendinge var den berygtede Johan Tetzl,

som vakte Martin Luthers vrede. Arcimboldi fik også en god portion penge ind, men størstedelen kom ikke længere end til Christian IIs kasse.

For afladshandlerne var det en stor fordel, at afladsbrevene nu kunne trykkes, blot med en tom plads til navn og beløbets størrelse. En af dem drog 1488 til Sverige med 20.000 trykte afladsbreve, men måtte endda lade flere trykke i Stockholm.

Klostrene havde så at sige alle haft en nedgangstid i det 14. århundrede, hvor klosterreglerne ikke blev overholdt; munke og nonner havde privat ejendom, de var ofte væk fra klosteret, munkene havde løse kvinder hos sig, holdt store gilder med lægfolk m.m. Så sent som i 1490 blev Sorø cisterciensenkloster beskyldt for sådanne forhold, men stort set oplevede alle ordener en reformbevægelse i løbet af det 15. århundrede, og formålet var ganske klart det at genskabe de gode gamle dage. Det rigtige klosterliv med dets askese og fattigdom blev stadig anset for at være det mest fuldkomne kristenliv, mens de, der levede »i verden« med et verdsligt arbejde, ægtefælle og børn, aldrig rigtigt kunne blive mere end andenrangs kristne. Enhver fornyelse af kirken måtte ud fra dette synspunkt først og fremmest være en reform af klostrene og eventuelt stiftelse af nye klostre.

Den mest iøjnefaldende reform fandt sted hos franciskanerne (gråbrødrene). I det 14. århundrede var der i denne orden i Italien opstået en reformbevægelse, *observanterne*, som hurtigt bredte sig og førte til, at ordenen fra 1443 faktisk var delt i to selvstændige ordener. Bevægelsen bredte sig over hele Europa, og det fortælles,

Patetate vniuersis Officis literarū inspecturis qualiter Deno
 Ho opus sancte cruciate contra impiūsimos Turcos crucis crisi et fidei xpiane inimicos per sanctissimum dñm nostrū dñm
 Sicum diuina pudentia papam quartum ordinatum tēbitam feci contributionem Qua ppter auctoritate p̄sa
 ei domini nostri pape potestatem habet eligendi confessorum presbiterum sibi ydoneum religiosum vel secularē qui auditus
 ligentur e confessione absoluerit e posse auctoritate p̄missa ab omnibz cōmissis per e excessibus
 et peccatis quibuslibet quantūcumq; enormibz etiā si talia forent ppter que sedis apostolice esset merito cōfiscata: Et a cen
 suris et penis ac excomunicacionibz omnibz a iure vel per sancta quocūq; promulgatis et sedi apostolice reservatione semel dñm
 taxat hō relemari et yero eorum sedi toticō quocūq; id p̄tine ac semel in vita et in mortuo articulo plenariā omnium
 peccatorū sicut indulgentiā et remissionē impetrare Non obstantibz quibuscūq; reservationibz a prefato pontice vel et p̄redecesso
 ribus factis p̄ut in bulla data 112. oct. lxx. p̄bide uonaz dōctis plenius p̄tinetur In cui⁹ rei fidem et testimonium Ego fra
 ter Henricus Kannegeter ordinis minorū Rectori patri ministrū p̄uincie Saxonie sup fratres obsequia pulgariter nūca
 patos p̄uincie Vicariū licet in m̄ris in hoc cruciate negocio auctoritate apostolica submissorū p̄fros literas fieri se /
 ei et sigillo quo in talibz vtor iussi appensione manū: Datū Anno incarnationis dñm m̄i. M. lxx. oct. x. die vero
 mensis

forma Absolutionis

Miserere mi. etc. Dñs noster ihesus x̄p̄s per suam piissimam misericordiam te absouat et ego auctoritate eius et beatorū
 Petri et Pauli apostolorū ac sanctissimi dñi nostri pape michi amissa et tibi concessa te absoluo a vinculo excommunicationis si
 incutisti et resino te sacramēto ecclesie ac vniōni et p̄ticipacioni fidelium Et eadem auctoritate te absoluo ab omnibz et lingu
 lis criminibz delictis et peccatis tuis quāntūcumq; grauibz et enormibz etiā si talia forent ppter que sedis apostolice merito
 consulenda foret Hec te ipso eadem auctoritate tibi plenariam indulgentiam et remissionem confero In nomine et patris et filij
 et spiritus sancti Amen.

Item in mortis articulo adiūgens est hec clausula Si tamen ab ista egritudine non exieris plenariam remissionem et indul
 gentiam tibi eadem auctoritate in mortis articulo conferendam refero

at i 1461 hørte den danske konge en observant prædike, og det gjorde så dybt indtryk på ham, at han besluttede sig til at reformere de danske klostre. I 1467 skrev han til paven om tilladelse til at reformere klostrene i Slesvig-Holsten, men reformen kom ikke fra kongen; den kom fra gardianen (lederen) i Kolding franciskanerkloster, Laurens Brandsen, som var lidenskabelig engageret i den. Paven sagde først ja, så nej og så ja igen, men efterhånden blev de fleste gråbrødre-klostre mere eller mindre godvilligt reformeret. Det betød en streng overholdelse af klosterreglen og navnlig, at klostrene skilte sig af med alt jordegods og levede af almisser. Der blev også oprettet et lille universitet i Lund til uddannelse af nordiske munke, og der blev stiftet nye klostre, derunder i

Afladsbrev udstedt af Henricus Kannegeter til fordel for kampen mod tyrkerne. Trykt af Johan Snell, Lübeck 1482.

1490'erne nogle for franciskaner-nonner (Klara-klostre).

Observerterne stod som repræsentanter for det sande klosterliv og nød stor velvilje hos både kongen, kirkens mænd og befolkningen – men bevægelsens historie både i udlandet og i Danmark viste også pavens fuldstændige holdningsløshed over for alle åndelige problemer.

Der kom også nye ordener til; karmeliterne, de hvide tiggermunke, nåede at få 6 klostre (Landskrona, Skelshør, Helsingør, Århus, Sæby og Assens). De lagde stor vægt på studier og prædiken og oprettede i 1517 et studiecenter i København.

Birgittinerne kom også til Danmark i det 15. århundrede, grundlagt af den hellige Birgitta af Sverige, der havde fået sin orden godkendt af paven 1370 og stadfæstet ved Basalkonciliet 1435. Hun var en ivrig reformator i senmiddelalderlig betydning, d. v. s. også hun ville genskabe de gode gamle dage. Birgittinerklostrenes mest usædvanlige træk var, at de bestod af både et munke- og et nonnekloster under samme tag, men dog strengt adskilt. De to danske klostre lå i Maribo og Mariager, og når der ikke kom flere til, skyldtes det antagelig modsætningen mellem Danmark og Sverige, idet Sverige tog Birgitta til indtægt som nationalhelgen. Desuden var det meget bekosteligt at stifte disse dobbeltklostre.

Birgittinerklostrene beskæftigede sig især med sjælesorg, prædiken og litterært arbejde, navnlig oversættelse, og de producerede mange bøger til salg. Moderklosteret i Vadstena havde et trykkeri, der dog blev ødelagt ved en brand i 1495, men det vides ikke, om de danske klostre har haft noget trykkeri.

Omkring 1500 var der godt 120 klostre i det danske rige (som dengang også omfattede Slesvig, Skåne, Halland og Blekinge), og mange af dem har givetvis haft store bogsamlinger, selv om vi ved meget lidt om dem. Men man ved om de tyske klostre, at de hurtigt fik masser af trykte bøger, så det er rimeligt at formode, at det samme skete i Danmark. Der findes et katalog over biblioteket i Øm kloster fra 1554, men desværre kan det kun i få tilfælde konstateres, hvornår de omtalte bøger er trykt.

At reformere klostrene var for-

holdsvis let gennemførligt, fordi det jo drejede sig om små lukkede samfund. Det var betydelig vanskeligere at reformere *verdensgejstligheden*, dvs. sognepræster og alle andre præster som ikke var munke. Så længe de højere embeder kunne købes, beroede det på tilfældigheder, om biskopper, provster m.fl. også var gode kirke-mænd. Der var nu faktisk en del af dem, der var nidkære i deres embede og gjorde, hvad de kunne, for at højne gejstlighedens standard. Det gjaldt f.eks. Lage Urne, der blev biskop i Roskilde 1513 – mens hans samtidige kollega i Børglum stift, Niels Styggesen Rosenkrantz, ganske vist havde været regelbundet kannik, idet Børglum domkapitel var præmonstratenser-kanniker, men som biskop aflagde han »alt munkevæsen, alt åndsliv og levede til sin høje alder kun for kort og terninger, gøglere og tøjter«.

En reform af gejstligheden måtte ikke mindst være et spørgsmål om uddannelse. Højgejstligheden havde normalt studeret ved udenlandske universiteter, og det var betingelsen for at kunne blive kannik. Der blev oprettet mange nye universiteter i Europa i det 15. århundrede, og også Danmark fik sit universitet 1479, men før reformationen var det ikke nået så langt, at man kunne tage teologisk eksamen dér. Man kunne kun tage eksamen i de humanistiske fag, der var forberedelser til videregående studier, derunder teologi.

Iøvrigt havde hvert stift sin egen præsteskolet, der var knyttet til domkapitlet. Man ved desværre ikke noget om, hvordan de fungerede, men der har nok været store forskelle fra det ene stift til det andet. Det er dog

sandsynligt, at alle domkapitlerne har haft større biblioteker. Som tidligere omtalt er der næppe nogen tvivl om, at præsterne på landet ofte var meget uvidende. Man har ikke konkrete oplysninger, men f.eks. i Tyskland var der endnu i slutningen af det 15. århundrede mange præster på landet, der ikke engang kunne så meget latin, at de kunne oversætte den latinske liturgi, som de selv brugte. Det er også tvivlsomt, om de var i stand til at lave en prædiken, men det var helt i sin orden, at de brugte prædikensamlinger. Reformbevægelsen kombineret med frygt for kætterier bevirkede, at man i det 15. århundrede lagde meget stor vægt på prædikenvirksomheden, og der blev inden år 1500 trykt flere tusinde forskellige prædikensamlinger, prædikenvejledninger og diverse samlinger af materiale til udarbejdelse af prædikener. Én bestemt bog blev i særlig grad genstand for reformatorernes angreb, ikke så meget på grund af indholdet som på grund af titlen. Den var af franciskaneren Johannes fra Werden (død 1437) og kaldtes gerne »Dormi secure«, d. v. s. »Sov trygt«, fordi den lange latinske titel udtrykkeligt siger, at enhver præst, der har denne bog, kan sove trygt i bevidstheden om, at han har en god prædiken at holde. Foruden sognepræsterne prædikede også kannikerne, og ved Haderslev kirke blev der i 1465 oprettet et lektorat, hvis indehaver skulle prædike offentligt på søn- og helligdage og desuden to gange om ugen for kapitlet.

Der var også mange munke, der prædikede; cistercienserne havde flere steder fået tillagt nogle sognekalds indtægter og skulle så passe gudstjene-

sterne i disse sogne, og der kom også lægfolk til gudstjenester i klosterkirkerne. Det var dog først og fremmest tiggermunkene (franciskanere, dominikanere og karmeliter) der tog sig af prædikenen, som fra begyndelsen var et af deres vigtigste formål. Sammenlagt var der således uhyre mange, der prædikede – eller i hvert fald skulle prædike – så behovet for hjælpemidler på dette punkt var stort. Der findes fra 1519 en fortegnelse over de bøger, der tilhørte lektoratet i Slesvig, og dér er prædikener righoldigt repræsenteret.

Endelig forekom et større antal uofficielle prædikanter. Når et kloster eller en kirke havde fået et afladsbrev, skulle det jo bekendtgøres, og tiggermunkeklostrene skulle til stadighed samle penge ind. De udsendte de såkaldte »bedere«, som så holdt en slags prædiken, som vist for det meste bestod af fantastiske mirakelhistorier, som de til dels selv digtede. Over hele Europa lød der klager over dem; de danske reformatorer fordømte dem skarpt, og også karmelitermunken Povl Helgesen erklærede, at disse indsamlere havde brugt så megen løgn og digtet så mange jærtegn, som aldrig er sket eller kunne ske, så at himmel og jord måtte forfærdes derover, og de havde nu så længe bedraget menigmand, at Gud i himlen ikke længere ville tåle det.

Blandt dem, der ville reformere kirken, var nogle konservative i den forstand, at de ville fjerne alle misbrug som afladshandel, simoni o. s. v., men iøvrigt ønskede de ingen ændring af kirkens lære eller opbygning. En anden fløj, *bibelmanismen*, der fik voksende tilslutning, ville derimod gå mere radikalt til værks. Den italienske

humanisme, der var nært knyttet til den klassiske oldtids værker, var relativt ligegyldig over for kirkelige spørgsmål, men nord for Alperne blev humanismen en religiøs og etisk vækkelse. Den var yderst kritisk over for den traditionelle teologi og den kirkelige fromhedspraksis og ville reformere kirken på den måde, at bibelen alene skulle være grundlaget. Slagordet var: Tilbage til kilderne! og det var altså bibelen og til dels kirkefædrene, d. v. s. de ældste kirkelærere indtil ca. 600.

Humanismens fornemste repræsentant var *Erasmus af Rotterdam*, som bl.a. gik stærkt ind for, at bibelen skulle oversættes til folkesprogene, så enhver selv kunne læse og lære Guds ord. Bibelen var efter hans mening vidnesbyrdet om Kristus, og dette vidnesbyrd skulle afløse den middelalderlige skolastiske teologi, der i vid udstrækning var bygget på filosofiske ideer. Ud fra bibelen skulle hver enkelt tilegne sig en personlig tro, der var psykologisk konstaterbar, og som skulle give sig udslag i en praktisk etisk handlemåde. Dette var et angreb mod den kirke, hvor præsten var en uundværlig mellemmand mellem Gud og mennesker.

Tillige angreb humanismen ubønhørligt kirkens udvendighed, afladen, den næsten overtroiske tillid til, at købte messer kunne klare det hele m.m., og i Tyskland fik den desuden et nationalt præg, som var yderst antiromersk og antipaveligt – hvilket var meget forståeligt, da kuriens begærlighed næppe havde ramt noget land så hårdt som det tyske rige.

Disse nye synspunkter foranledigede hurtigt en voldsom debat i hele Europa, og takket være bogtrykker-

kunsten kunne et væld af flyveskrifter hurtigt spredes i alle lande, selv om den store strøm først kom i 1520'erne og tiden derefter.

Ved siden af den lærde bibelhumanisme var der også – og havde længe været – en *folkelig biblicisme*, en lægmandsbevægelse, der uden at kende noget til filologiske eller teologiske studier tog sit udgangspunkt i, at bibelen alene var Guds ord, taget ganske bogstaveligt, og at den derfor skulle være rettesnor for både kirke og samfund. Sådanne synspunkter havde allerede siden o.1200 været repræsenteret af valdeserne i Sydfrankrig og Italien; i det 14. århundrede gjorde John Wyclif i England sig til talsmand for lignende ideer, og skønt hans tanker ikke havde større øjeblikkelig indflydelse, fik de det sidenhen, i Bøhmen, hvor de blev taget op af den bondefødte præst Jan Hus. Der var i Bøhmen store sociale modsætninger mellem fattige bønder og rige godsejere, og tillige modsætning mellem den tjekkiske befolkning og de tyske indvandrede. Jan Hus' reformtanker førte til en tjekkisk national og antiklerikal bevægelse, bl.a. fordi kirken ejede omkring halvdelen af jorden. Da hussiterne blev forkættet, appellerede Hus til koncilet i Konstanx, men trods frit lejde fra kejser Sigismund blev han pågrebet og brændt som kætter i 1415. Men hussiterne lod sig ikke kue, og ved Basel-koncilet 1431 fik de tilladelse til prædike på tjekkisk og ved nadveren nyde både vin og brød. Lægfolk fik ellers kun brødet.

Flyveskrifter spillede også en væsentlig rolle for den folkelige biblicisme, navnlig når de var forsynet med træsnit, der fungerede som en slags

tegneserier og altså også kunne give mening for dem, der ikke kunne læse. Både den lærde og den folkelige bibli-cisme var stærkt interesseret i, at bibelen skulle oversættes til folkesprog, og at lægfolket skulle lære at læse. Det var faktisk lidt af en omvæltning, for der havde altid været og var stadig mange, som mente, det var alt for farligt at give ulærde lægfolk en bibel i hånden, fordi de ikke ville være i stand til at tolke den rigtigt – og rigtigt betød her i overensstemmelse med kirkens lære. En fløj af hussiterne, de såkaldte tabo-riter, havde udviklet sig til en social-revolutionær bevægelse, og selv om den var blevet knust, var den jo et eksempel på, hvad »disse lægmands-bevægelser« kunne føre til. I Danmark kendte man vist udmærket hussiternes lære, for dels havde der været danske repræsentanter ved koncilerne, dels udkom i 1483 en trykt beskrivelse af koncilet i Konstanz med over 1.100 træsnit, og da biskop Niels Skave i 1490 angreb tilstanden i Sorø cisterci-enserkløster, understregede han, at så-danne forhold banede vejen for hussi-terne.

I Danmark var en af de betydeligste repræsentanter for bibelhumanismen *Christiern Pedersen*, som var kannik i Lund. Han havde studeret i Greifswald og Paris, og det sidste sted ejede han selv et vist bogtrykkermateriel, som han udlånte til de firmaer, han lod trykke sin betydningsfulde produktion i årene 1508-15. Han vandt international berømmelse ved sin udgave af Saxo Grammaticus, men for det danske lægfolk var det af særlig betydning, at han udgav en række værker på dansk. I 1514 kom »Vor Frue Tider«, som var en oversættelse af de latinske

bønner, som blev læst dagligt af præster og munke, og gennem oversættelsen blev de tilgængelige for de lægfolk, der gerne ville leve med klosterlivets andagter. En andagtsbog om at høre messe viser tillige, at Christiern Pedersen som en selvfølgelig ting regnede den individualistiske tro for det vigtigste. Det væsentlige ved messen var ikke Guds nærværelse, men de religiøse og etiske værdier, et menneske opnår ved at fordybe sig i Kristi lidelse og død.

Messeforklaringen var ikke Christiern Pedersens eget arbejde, men mere eller mindre skrevet af efter andre. Det var imidlertid helt i sin orden dengang, for den slags gjorde alle andre, og det samme gælder også den prædikensamling i 2 bind, som han fik trykt i Paris 1515 og igen – med visse ændringer – i Leipzig 1518. Den kaldes gerne »Jærtegnspostil«, men den rigtige titel er »Alle Epistler oc euangelia som lesiss alle Søndage om aared sammeledis Jule dag Paaske dagh Pingtze dag. meth deriss vdytning oc glose oc eth Jertegen till huer dag met flere artickle som alle menniske nyttelige ere«. Til hver søn- og helligdag bringes både evangelieteksten og epistlen på dansk, dernæst et jærtegn, d.v.s. en lille fortælling, som illustrerer en pointe i prædiken.

Ifølge forordet er samlingen udsendt »at de som ikke latine forstå, må nu selv læse på dansk hvorledes de rettelig skulle leve efter Guds budord, som står i dem (d.v.s. evangelier og epistler) og få siden efter deres død den evindelige glæde foruden ende«. Videre forklares, at frelsen afhænger af troen, og ingen kan tro uden at kende evangelierne, og derfor er det nyttigt

Tule dag Til høymesse. Fo. xviii.

Epistola ad hebreos Primo capitulo

Er tres multipharie multiq; modis oli deus

Le crifne mēnifke ſkulle vide at den verdige Apoftef Sctē pouid ſcreff dēne epifitel oc ſendinge breff til de iſoder ſom waare omvrende till den hellige criftelighe tro och ſagde anammed doh och criftenom Wdi huilke breff han forklarde oc vnderuiſede den den Verdighed oc hōgtideligheſed ſom dette ny teſtamente haſtuet offuer det gamle. Saa ſigendiff paa vort maall.

Ere biſdrie mangfoldelige oc i mange maade Da talede Den allfōmmeſte Gud i ſome tid til waare forfōde i det gamle teſtamente i gēnen Profeteriff mynde Avo i dette ny teſtamente talede han obenbartlige till off met ſind benedide eniſte ſōn ſom anāmede vvor nature gud fader ſkūckede hānum at vvre offuer alle creatur baade Engle oc mēnifke Det hānum ſkūckte gud fader all menige verden Thii at de er baade lige i guddōnen gudz ſōn fōddiff off gud fader ligeruiff ſom ſkūckede aff ſolen Han er gud faderſſ obenbartlige for mēnifken Han oppholder all verden med ſyn guddomſſ mact Han gaſſ off lagedom mod alde waare ſpnder Avo ſider han øvverſt i hiemertigiff glade hoff gudz faderſſ hōgre hand Saa meget ppermere en englene Sōn hānſſ naffn vdwifer at han kaldiff oc er gud faderſſ eniſte leffuende oc natur lige ſōn Til huilken aff englene ſagde nogen tid gud fader Wiſſe oid Dvo eft myn eniſte ſōn Jegh fōdde dig aff ewindelig tid Siden ſiger gudh fader om gudz ſōn ieg ſkal vere hānum for en fader oc beſkerne hānum De han ſkal vere mig ſaare en ſōn thii han er mig i alle maade hōrig oc hōdig efter myn egen vilge Den tid gud fader vdfende ſin eniſte ſōn til verden oc gjorde hānum obenbartlige for mēnifken Da ſiger ſcriſtten at Alle gudz engle ſkulle loffue tiere och tilbede gudz ſōn i ſin guddom gyd fader ſiger till englen i hiemmeten Dpn ſōn ſkūckte eder oc ſkūckede eder til ſine ſendige bud aty bere och ſige hānſſ vilge for mēnifken De ſpwinū at heffne offuer onde mēnifke met biendede ild oc ſvord . gud fader ſiger ppermere til ſind ſōn D myn ſōn ſom eft good met mig Dit rige det bliſtuet ewindelige Dpn low oc lerdom er reuiff Dvo regeter oc beuaret gode mēnifke De dvo neder tpeker oc i hiel ſlager hōfferdighe och alle onde mēnifke Dvo elker alt det ſom got er. Dch

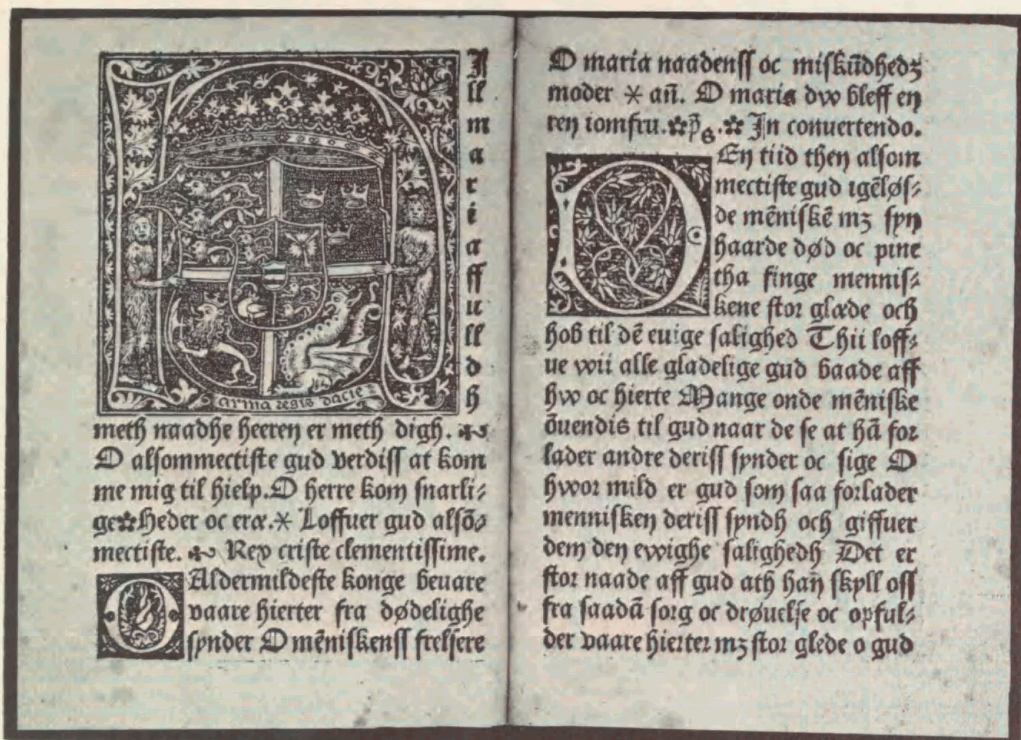
c ii

Chr. Pedersens Jærtegnspostil, egl. »Epistler og evangelier, som læses alle søndage«, her teksten til juledag. Paris 1515. Klummebredde 130 mm. (LN 209).

og tilbørligt, at de oversættes til dansk for enfoldige folks skyld, som ikke forstår latin og sagtens heller ikke tit hører en prædiken. Havde nogen af evangelisterne skrevet evangelierne til Danmarks rige, da havde de visselig skrevet dem på dansk, så alle havde forstået dem, thi ethvert menneske bør kende dem på sit eget sprog. Og evangelierne er lige så gode på dansk eller tysk som på latin, når ellers de fortolkes rigtigt.

Dette var bibelhumanismens programklæring, og den kunne ontrent være skrevet af efter den Kølnkrønike, der udkom 1499, Johan Kollhof d.y.: »Cronica van der hilliger Stat van Coellen«, en bog, der iøvrigt har interesse ved at bringe vigtige oplysninger om bogtrykkets oprindelse. Den angreb gejstlighedens havevæge og nydelsessyge og understregede, at for at denne besudling af Guds ord ikke skulle gøre for megen skade,

havde den gode Gud i sin uudgrundelige visdom opvakt den prisværdige kunst, at man nu kan trykke bøger og mangfoldiggøre dem så hurtigt, at ethvert menneske selv kan læse eller høre læst vejen til saligheden. Værdien af bøger er lige så stor for lægfolk, der kan læse tysk, som for gejstligheden, der kan læse latin.

Et dansk Ny Testamente udkom først 1524, men i Christiern Pedersens postil fik man da de tekster, der hørte kirkeåret til, og det kan godt have været en overraskelse for mange. Ganske vist vrimler det med skriftsteder i enhver prædiken, men der var også mange andre ting, der indledes med »det står skrevet . . .«, og det stod også skrevet, men bare ikke i

Chr. Pedersen: Vor Frue tider. Paris 1514. Klummebredde 62 mm. (LN 212). Begge bøger er sat med fransk-gotisk brødskrift og trykt af Josse Badius Ascensius.

bibelen. Disse andre fortællinger og citater kunne stamme fra apokryfe evangelier (d.v.s. senere tildigtninger til evangelierne), helgenlegender, jærtegnssamlinger og meget andet, og tilhørerne har ikke haft mulighed for at skelne mellem, hvad der var bibelsk, og hvad der ikke var det. Iøvrigt er indholdet af prædikenerne ganske traditionelt og kunne godt være fra det 13. århundrede – hvad noget af det faktisk også er.

Christiern Pedersen endte som lutheraner, men de her omtalte skrifter er klart reformkatolske og ikke i mindste måde lutherske. Det var jo heller ikke Luthers mening at fremkalde noget kirkebrud, og selv om bruddet normalt regnes fra 1520, har de lutherske tanker ikke haft nogen øjeblikkelig indflydelse i Danmark. Vel var der mange, der kunne sige: »Bibelen alene«, men endnu i 1530 var de danske reformatorer ikke påvirket af det, der blev Luthers vigtigste anliggende: »Frelsen ved nåde alene«. Hans skrifter blev først oversat til dansk fra 1526 og fremefter.

En anden fremtrædende bibelhumanist forblev den katolske kirke tro. Det var den tidligere omtalte karmelitermunk *Povl Helgesen*, som i 1519 blev leder af karmeliternes kollegium i København. Som bibelhumanist og kirkekritiker var han fuldt på højde med de betydningsfulde mænd i udlandet, og han startede med i 1517 at angribe simonien. En del af hans elever på kollegiet var blandt dem, der i de kommende 15 år førte frem til kirkebruddet; de brød ikke med Povl Helgesens ideer, men førte dem snarere igennem til deres fulde konsekvens. For karmelitermunken var bibelen vel den vigtigste norm, men han anerkendte også andre autoriteter, fordi han fastholdt den gamle katolske opfattelse, at åbenbaringen ikke var ophørt med bibelen. Helligånden havde åbenbaret nye sandheder for kirken og lod stadig nye profeter opstå, og til dem regnede Povl Helgesen f.eks. Birgitta. Han kunne være enig med biblicisterne i, at troen var den rette fromhed og livsførelse, men på et andet punkt var modsætningen klar.

Biblicismen definerede kirken som det troende folk, hvis repræsentant var fyrsten, ikke gejstligheden. Helgesen bestred derimod kraftigt, at lægfolket eller fyrsten havde nogen som helst ret til at reformere kirken. Enhver reform skulle begynde i gejstligheden, og han kunne ikke tænke sig andet, end at romerkirken altid skulle blive ved med at være den ene hellige og almindelige kirke, som blot skulle renses for sine misbrug. Også for ham var en af vejene til fornyelse en bedre uddannelse, og han mente, at de protestantiske kætteri bl.a. skyldtes uvidenhed om kirkens lære, »fordi de bedste og ædleste gamle fædres bøger ikke var udkomne, før end de nu udkommer i disse sidste dage, siden prenteri er påfundet«. (Mod Malmø-Bogen 1530)

Man ved desværre meget lidt om *lægfolkets holdning*, men det synes temmeligt sikkert, at mange var grebet af reformideerne. De danske konger og ikke mindst dronning Dorothea og dronning Christine gik varmt ind for reformbevægelserne, men helt i konservativ form, hvor man ville tilbage til de gode gamle dage. Fromme lægfolk søgte at indrette deres liv så nær op ad klosterlivet, som det nu var muligt, bl.a. ved at bruge de samme bønner, og religiøse lægmandssammenslutninger var meget populære. De såkaldte »Brødre af Fælleslivet« i Nederlandene var sådanne sammenslutninger, som ville leve et fromt liv »i verden«, og de gjorde en stor indsats med at oprette skoler og havde mange trykkerier. I Danmark kender man kalentegilder, der bestod af både gejstlige og lægfolk; der var købmands- og håndværksgilder, og mange af dem

havde andre og præster og bøger. Det var også almindeligt at etablere en nærmere forbindelse med et kloster eller en hel orden. Randers skomagerlav fik 1402 delagtighed i alle franciskaneres bønner og gode gerninger, og enkeltpersoner – navnlig gode givere – kunne få lignende fordele og fik så et såkaldt confraternitetsbrev, som bekræftede, at vedkommende nu var en medbroder i klosteret. Der må vist have været udstedt temmelig mange af dem, siden det kunne betale sig for i hvert fald nogle klostre at trykke dem.

Mariakulten skød nye skud med rosenkransselskaberne i Slesvig 1448 og i Odense 1492. De var samlet omkring »Jomfru Marias Psalter« af Alanus af Rupe, og efter opfordring fra dronning Christine blev dette værk oversat til dansk af hr. Michael i Odense og trykt i 1514 i tre hefter – en af datidens meget få trykte bøger med dansk digtning på vers.

Det er umuligt at sige, hvor mange der kunne læse, men når der overhovedet udkom skrifter på dansk, forudsætter det et dansk marked, medens et latinsk værk jo havde et internationalt marked. Man kender hverken oplagernes størrelse eller priserne, men i hvert fald i Tyskland faldt priserne kende- ligt henimod 1500 og endnu mere derefter. Det er dog usikkert, om der overhovedet var faste priser. Der foreligger f.eks. oplysninger om, at den samme bog, Nürnbergerlægen Hartmann Schedels »Liber Chronicarum« 1493 på 325 blade blev betalt af en tysker med 2 1/2 gylden, men i England kostede ca. 22 gylden – prisen er beregnet efter, at en god slagteokse kostede 4 gylden (se F. Geldner s. 176, titel anført s. 30). I Danmark, hvor

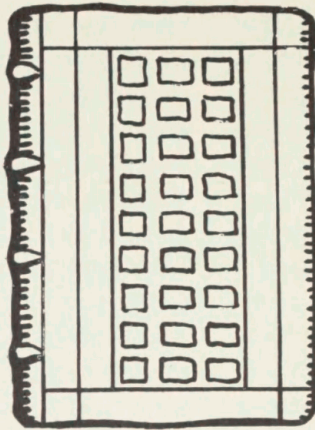
man importerede de fleste bøger, har de omvandrede boghandlere jo også skullet tjene noget på bøgerne. Det vil sige, at kun et mindretal af den danske befolkning har haft råd til at købe en bog, og de danske skrifter er næppe kommet i oplag på over 200 stk. Kun så meget kan man vel slutte, at når Christiern Pedersens prædikensamling kom i to oplag, må det første have været udsolgt.

Imidlertid kan en bogs betydning heller ikke måles alene ud fra, hvor mange der har ejet den. Man lånte bøger af hinanden og skrev dem af i hånden – ja, det gjorde man for den sags skyld endnu i det 18. og 19. århundrede, og som den omtalte krønike fra Køln ligefrem tager for givet, blev der måske også læst op for dem, der ikke selv kunne læse. Den mundtlige belæring gennem prædikener, taler og samtaler var det normale for flertallet af landets befolkning, men bogtrykkerkunsten medførte, at nye ideer spredtes hurtigere og mere nøjagtigt, end det før havde været muligt, og et lille skrift, primitivt trykt, som måske kun udkom i 100 eksemplarer, kan have haft en vidtrækkende betydning for hele Danmarks åndsliv.

Det almindelige sengotiske bogbind var af brunt kalveskind med blindtryk; forgyldning var endnu ikke nået hertil. Disse skitser fra Hans Loubier: Der Bucheinband (1926) viser de gængse dekorationsprincipper:

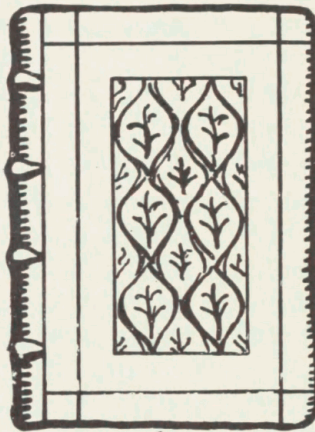
- 1: Lodrette rækker af små stempler.
  - 2: Små stempler i rhombisk stregnet.
  - 3: det såkaldte granatæblemønster.
  - 4: diagonalt liniemønster, undertiden brugt bagpå bøger med finere forside.
  - 5: små pladestempler.
  - 6: stort pladestempel.
- Titlen var gerne skrevet på snittet.
- Ill. side 66 viser en kombination af disse principper.

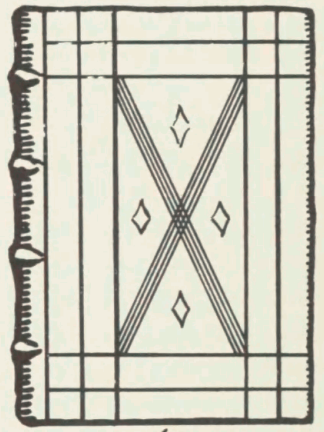
1

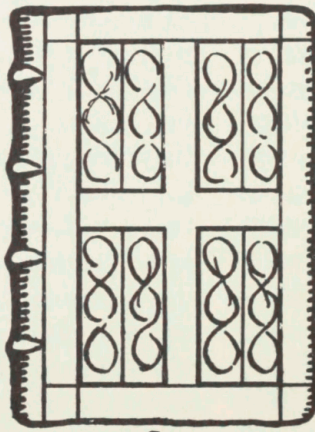
2

3

4

5

6